

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Антона Володимировича Дацкова «Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції», подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах (053 – психологія)

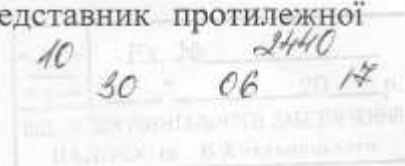
Френк Пьюселік – відомий американський психолог, військовий лікар, ветеран В'єтнамської війни, у ході своїх виступів у м. Харкові з проблем реінтеграції ветеранів у звичайне громадянське суспільство, наголосив: «...Закони війни діють в умовах військового часу та втрачають свою значущість в умовах миру. Однак людина, яка пройшла війну, певну частину свого життя не зможе вмиг перейти з «миру війни» у «світ мирного життя». Причиною тому стане «військовий синдром».

«Військовий синдром» - бомба сповільненої дії: він може проявитися у ветерана АТО через півроку, рік, а може і через десять років.

«Військовий синдром» може вдарити по усій нації, адже у зоні проведення антитерористичної операції, у більшості своєї, воюють чоловіки у віці від 18 до 45 років (іншими словами, - найбільш працездатна та репродуктивна частина населення України).

Стрес війни змінюватиметься для ветерана «стресом мирного життя», а «військовий синдром» набуватиме девіантного характеру і подекуди обумовлюватиме конфлікти, пов'язані з суперечливими ціннісними пріоритетами та цільовими установками, сформованими на рівні свідомості «людини-війни» та «людей мирного часу».

Герой війни «раптом» виявляється марним у «не військовому світі», а держава, ледь згасне мода на ветеранів, просто забуває про них. При цьому дія «військового синдрому» набуватиме не конструктивний (як на війні), а деструктивний характер. І тому, якщо в зоні проведення АТО, у якості особистого ворога сприймався кожен представник протилежної

сторони, хто мав зброю, то в умовах мирного часу образ ворога може перенестися на співвітчизника, який не може або не хоче зрозуміти свого учорашнього «героя-захисника».

«Ми за вас, щурів тилових, в АТО кров проливали, а ви сьогодні нас за людей не вважаєте... Була б моя воля, я б, таких як ти, власною рукою розстріляв би...», – подібних монологів, нажаль, звучало, звучить і мабуть буде звучати ще дуже багато.

Цей душевний стан з військовою прямою висловив поет і фронтовик Борис Слуцький¹:

*«Когда мы вернулись с войны,
я понял, что мы не нужны.*

*Захлебываясь от ностальгии,
от несовершенной вины,*

я понял: иные, другие,

совсем не такие нужны.

Господствовала прямота,

и вскользь сообщалось людям,

что заняты ваши места

и освободить их не будем».

«Не військовий світ» у недалекому майбутньому прагнутиме якомога швидше викреслити з пам'яті АТО, що, у свою чергу, не зможе не відобразитися на відношенні до «людей війни», які втрачатимуть свою функціональну корисність у мирний час та стикатимуться з тим, що їх соціальна значущість різко знижуватиметься. Усе вищезазначене спричинить відповідну реакцію, яка виражатиметься в агресії носія «військового синдрому», спрямовану на «світ врятований», який забув своїх конкретних «рятівників».

Саме тому, проблема «виходу з війни» є не менш, а то й і найбільш складною, аніж проблема «входження у війну». Діапазон впливу стрес-

¹ Наводиться мовою оригіналу за Кардин В. К вопросу о белых перчатках //Библиотека «Огонек». - № 29. – М., 1991. – С.7. (прим. автора).

факторів війни на людську психіку є надзвичайно широким. Він охоплює великий спектр психологічних явищ, в яких зміни людської психіки коливаються від ярко яскраво виражених, явних патологічних форм до зовні малопомітних, скритих, пролонгованих, «відстрочених» у часі реакцій.

Відстрочені наслідки війни або локального військового конфлікту впливають не тільки на психофізіологічне здоров'я військовослужбовців, але й на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій та т. ін. Як правило, фактично без жодних виключень, усе це піддається суттєвій деформації. Мабуть не випадково відомий радянський письменник, фронтовик Костянтин Сімонов у своїй трилогії «Живі та мертві» зі знанням справи написав: «Іноді людині здається, що війна не залишає в неї незгладимих слідів, але якщо вона дійсно людина, то їй це тільки здається»².

Слід зазначити, що українські психологи зіткнулися з означеною реальністю раптово, не маючи відповідної спеціалізованої підготовки. При цьому досвід зарубіжних психологів з питань переживання психотравматичних подій, який активно використовувався для розроблення шляхів психологічної допомоги постраждалим, не дав можливості вирішити усі завдання, які постали перед українськими фахівцями. У ході практичної діяльності стало зрозумілим, що в Україні ми маємо особливу соціальну, ментальну та психологічну специфіку, яку необхідно вирізняти та враховувати. Саме за таких умов психологам-практикам та науковцям важливо було реагувати швидко, професійно та узгоджено на виклики сьогодення.

Свідченням цього є, на наш погляд, сьогodнішній розгляд дисертаційного дослідження Антона Володимировича Дацкова.

Підґрунтям для такої загальної оцінки є, перш за все, постановка проблеми, адже у цілій низці наслідків (економічних, політичних,

² Наведено за: Сімонов К.М. Живые и мертвые [Текст] /Константин Михайлович Сімонов. – М., 1966. – 512 с. (прим. автора).

соціальних та ін.), що приносить кожна війна або локальний військовий конфлікт у суспільство, не менш важливими є психологічні наслідки, адже кожна зі сторін конфлікту пропускає через себе десятки, сотні тисяч військових, а потім «вихлюпує» їх назад у цивільне життя, вносячи, при цьому, усі особливості мілітаризованої свідомості.

Кожна війна або локальний збройний конфлікт стає каталізатором, що прискорює виникнення станів психічної дезадаптації, декомпенсації, розвиток психопатологічної симптоматики та особистісних змін серед її учасників. Прояви стресових реакцій у ветерана бойових дій багато в чому будуть впливати з преморбідних особистісних особливостей самого екс-комбатанта.

Усе вищезазначене уявляється достатнім для підтвердження нашої оцінки актуальності обраної дисертантом теми.

Хотілося б відразу відмітити, що Антону Володимировичу вдалося:

1) охопити всі основні аспекти проблеми психологічних особливостей постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції: теоретичному, емпіричному та практично-прикладному;

2) застосувати широкий арсенал різноманітних теоретичних і емпіричних дослідницьких методів, провести масштабний цикл емпіричних досліджень серед 105 офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців за контрактом Державної прикордонної служби України;

3) визначити особливості впливу мотиваційно-сислової сфери на стан адаптації прикордонників - учасників АТО, а також розробити та обґрунтувати психологічні засади створення системи їхньої реадaptaції.

Усе це в підсумку забезпечило висунення, обґрунтування, перевірку низки наукових положень і практичних рекомендацій.

На загальнотеоретичному, міждисциплінарному та власне теоретичному рівні психології діяльності в особливих умовах

найбільшою заслугою Антона Володимировича нам уявляється постановка та обґрунтування наступних констатацій та проблемних питань:

1. Психологічні особливості «виходу з війни» так само як і психологія комбатанта повинні отримати у суспільстві та наукових колах широке розповсюдження, з обов'язковим виходом даної проблеми за вузькі межі професійних військових структур. Ці важливі питання повинні зберігати своє значення не тільки в перші післявоєнні роки, коли роль ветеранів АТО у суспільстві особливо велика, але й на протязі усього життя покоління учасників бойових дій (хоча ми розуміємо, що згідно законам буття, з часом, цей вплив поступово буде згасати).

2. Зіткнення більшості учасників АТО з реаліями звичайного мирного життя без попередньої допомоги психолога (а в деяких випадках, – психотерапевта і, навіть, психіатра) може призвести до посилення їх психотравматизації і маніфестацій післятравматичних стресових розладів.

3. Для суспільства психологічний потенціал учасників бойових дій матиме суперечливе значення, поєднуючи дві основні тенденції – творчу й руйнівну. І те, яка зі сторін цього потенціалу – позитивна або негативна – виявиться домінуючою в мирному житті, буде залежати від стану самого суспільства та його відношення до ветеранів бойових дій.

Серед найбільш вагомих результатів *емпіричного дослідження*, нам уявляються наступні:

✓ *по-перше*, стан дезадаптації у ПСЛЯекстремальний період осіб, що брали участь в антитерористичній операції, обумовлений деформацією їхньої мотиваційно-сміслової сфери особистості, важливими показниками якої є: втрата смислу, смислова і ціннісна дезінтеграція, дискредитація гуманістичних цінностей, тимчасові децентрації особистості з вторгненням екстремального минулого у ПСЛЯекстремальне сьогодення і майбутнє;

✓ *по-друге*, у континіумі стану «адаптація – дезадаптація» критичною точкою є «адаптаційна зона», пов'язана зі здатністю особистості знаходити

оптимальний сенс життя на основі інтеграції екстремального смислового досвіду у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах;

✓ *по-третє, серед* типів адаптації особистості комбатантів, які брали участь в АТО на Сході України, у ПІСЛЯ екстремальний період можна виділити «агресивний», «тривожний», «підозрілий», «сімейний» і «професійний» тип.

Хотілося б особливо відзначити висновок автора, згідно якому вектор руху ветерана у континуумі стану «адаптація – дезадаптація, визначатиметься здатністю особистості інтегрувати екстремальний смисловий досвід у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах.

Усе вищезазначене дозволяє аргументовано оцінити дисертаційну роботу Антона Володимировича Дацкова як завершене капітальне дослідження, результатом якого є успішне вирішення важливої наукової задачі, що має яскраво виражений прикладний характер у сфері психології діяльності в особливих умовах.

Констатуємо дотримання вимог МОН України щодо повноти висвітлення основних положень, висновків, рекомендацій роботи в 11 опублікованих працях і, зокрема, 6 публікаціях у наукових фахових виданнях.

Дисертація відповідає науковій спеціальності 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах (053 – психологія), її зміст адекватно представлений у авторефераті.

Оформлення дисертації та автореферату, в цілому, відповідає встановленим вимогам.

Основні положення, що потребують додаткової аргументації, зауваження та побажання:

1. Можливо, бажання автора якомога повніше презентувати результати проведеної емпіричної частини роботи, завадило йому більш

чітко визначити у вступі інформацію про те, з якою метою були використані заявлені ним методи та психодіагностичні методики дослідження. Ми не будемо суворо судити дисертанта, а лише зауважимо, що *обґрунтування та розкриття* методів та методик дослідження треба було зробити не тільки у третьому розділі, але й у вступі кваліфікаційної наукової праці (адже це є вимогою МОН України).

2. В цілому позитивно оцінюючи матеріали першого та другого розділів дисертаційної роботи, вважаємо, що робота тільки б виграла, якби Антон Володимирович у теоретичній частині дисертації більш чітко окреслив коло проблемних питань, які на сьогодні (в межах заявленої ним теми) існують у психологічній науці та навів *власне бачення* шляхів їх вирішення.

3. Прискіпливе око опонента знайшло деяку невідповідність у використанні дисертантом термінів «комбатант» та «особистість комбатанта у постекстремальних умовах». Ми говоримо про військовослужбовців, які повернулися з війни чи про комбатантів? Адже під терміном «комбатант» згідно п.2 ст. 43 Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевської конвенції про захист жертв війни 1949 р., розуміється (цитуюмо) «...особа, яка *входить* (виділено нами) до складу збройних сил країн, які перебувають у стані військового конфлікту, і має право *безпосередньо брати участь у військових діях* (виділено нами)».

4. Захоплений оригінальною ідеєю емпіричним шляхом розкрити вплив мотиваційно-сміслової сфери ветеранів АТО на їхню післятравматичну адаптацію, автор дещо переобтяжив текст дисертаційного дослідження математико-статистичним обґрунтуванням. Мабуть більшість з наявних у роботі порівняльного, кореляційного і факторного аналізів доцільно було б перенести у додатки, а звільнений об'єм використати для більш ґрунтовної інтерпретації отриманих даних.

5. Нажаль, у подальшій розробці зазначеної проблеми, автор не передбачає пряму постановку та розгляд проблеми змін в *емоційній сфері*

ветерана АТО в аспекті його адаптації/деадаптації у післятравматичний період. Хоча, ця проблема, на наш погляд, є однією з основних (або, навіть, основною) в колі проблем «входження» ветеранів локального збройного конфлікту у мирне життя. Саме тому, ми хочемо поділитися з Антоном Володимировичем власними думками про подальші напрями наукових досліджень в межах заявленої ним теми, хоча вони, беззаперечно, носитимуть дискусійний характер.

Основні положення, що носять дискусійний характер:

1. «Ціною» ефективності військово-професійної діяльності в умовах проведення антитерористичної операції на сході України стане виснаження функціональних резервів організму, а також значна асенізація та психопатизація особового складу. Не треба доводити, що в таких умовах рано чи пізно відбудеться зрив адаптаційних ресурсів учасника АТО.

Вплив психотравмуючих факторів бойової обстановки зачіпатиме, перш за все, емоційну сферу, а вже потім, в силу особистісних особливостей, у багатьох військовослужбовців почне порушуватися регуляція поведінки, а також морально-етична та когнітивна сфери.

2. Чим більш негативні характеристики психічного стану учасників АТО після завершення бойових дій, тим більш тяжко буде протікати адаптація до нормальних умов життєдіяльності, тим вище буде вірогідність розвитку ПТСР-симптоматики.

Коли ветеран АТО не матиме можливості розрядити внутрішню напругу, його тіло та психіка знайдуть спосіб пристосуватися до цієї напруги через так званий «рефлекс придушення».

Рефлекс придушення наслідків війни заганятиме неприємні почуття ветерана АТО вглиб – туди, де їх емоційний вплив відчуватиметься з найменшою інтенсивністю. Це буде супроводжуватися постійною напругою м'язів тіла ветерана. І по мірі того, як ветеран АТО звикатиме подавляти у собі негативні відчуття (гнів, ненависть, ревності, лють, підозрілість тощо), він одночасно втрачатиме здатність випробовувати

позитивні емоції (любов, доброту, довіру, емпатію тощо). *Але, саме позитивні почуття – до себе, до друзів, до родини, до життя – надаватимуть ветерану бажання і сили змінити що-небудь у себе та в обставинах свого післявоєнного життя.*

3. Психотравмуючий досвід ветерана АТО не буде зводитися лише до власне аномального досвіду (досвіду участі у локальному збройному конфлікті), а включатиме в себе ще й досвід повернення у світ звичайного існування.

Досвід смерті (реальний або символічний) відразу після виїзду з зони АТО перерветься, і той, хто повернувся до звичайного світу, почне ідентифікуватися з навколишніми та/або самим собою як вцілілий. Ветеран розумітиме, що усе, що з ним відбулося, пройшло, але **не відчуватиме все те, що пройшло, як минуле.** Почне проявлятися феномен вторгнення минулого у теперішній час, не завершеності минулого, не розірваного зв'язку «Я-реального» з «Я-минулим».

4. В умовах реадаптації до мирного життя ветеран знаходитиметься в ситуації вибору негативного/позитивного шляху. Адже психологічні наслідки досвіду участі у локальному збройному конфлікті можуть виходити за межі ПТСР та бути не тільки негативними, але й позитивними («потрясіння» учасника бойових дій можуть стати джерелом «просвітління» та самоактуалізації).

Можна було б продовжити список «*благих побажань*» офіційного опонента, але, оскільки поки що мова йде не про докторську, а лише про кандидатську дисертацію, то ми дозволимо собі з урахуванням усього вищезазначеного констатувати, що наведені нами зауваження суттєво ніяким чином не можуть вплинути на загальну високу оцінку рецензованого дисертаційного дослідження.

Хочемо, також, наголосити на самостійності дослідження, професійному формулюванні теоретичних засад роботи, оригінальності та винахідливості у розробленні поставлених завдань.

Висновок. Дисертація на тему: «Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції» є завершеною роботою, в якій успішно вирішена важлива наукова задача, що має суттєве значення для психології діяльності в особливих умовах та суміжних з нею психологічних галузей – соціальної, медичної, юридичної та військової психології. Автор дисертації – Антон Володимирович Дацков заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – психології діяльності в особливих умовах (053 – психологія).

Офіційний опонент,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології
Національного університету цивільного захисту України
доктор психологічних наук, професор

О.В. Тімченко